

Movium Fakta # 2 2024

URBAN LEK UNDER 150 ÅR

Under de senaste 100 åren har platser för barns lek genomgått en radikal förändring. Efter att ha lekt på gator och bakgårdar vid förra sekelskiftet leker barn idag på designade och säkerhetsbesiktigade lekplatser. Hur gick denna omvandling till?

Lena Jungmark

Lekens natur

Lek är avgörande för människans utveckling. Under årtusenden har människan lekt i och med natur. Idag växer de flesta barn upp i städer – och leken hittar nya uttryck.

För människan är leken livsviktig, men även andra däggdjur, fåglar, fiskar och reptiler leker. Lek tillåter kreativitet och handlingsutrymme bortom reflexer och instinkt. Lek ger oss chansen att prova nya idéer och bearbeta intryck. Psykologiforskningen menar att leken är viktig för vår överlevnad, vår hälsa och vår framtid som art.

Dagens människa möter andra överlevnadsfrågor än hon gjort tidigare i historien. För att hitta nya svar på komplexa samhällsproblem behövs leken mer än någonsin. Intresset för lek tycks tillta i turbulenta tider. Ett av de första tillfällen då lek nämnades i västerländsk filosofi var när Friedrich Schiller (1759–1805), bosatt i

Paris under franska revolutionen, placerade lek i centrum för sin bild av människan:

Människan leker bara när hon i ordets fulla bemärkelse är människa, och hon är helt och hållet människa bara när hon leker.

Sociologen Johan Huizinga (1872–1945) tog tanken ett steg längre. Han kallade vår art *homo ludens* (den lekande människan) och spekulerade över om leken kunde vara upphov till all mänsklig kultur. I lek, menade Huizinga, skapas en tillfällig ordning.

Människans lek har i tusentals år försiggått i naturen och naturens lekmiljöer är fortfarande svåröverträffade genom sin rikedom och komplexitet. Idag växer allt fler barn upp i städer och allt färre har tillgång till natur.

Vi lever i antropocen, tidsåldern då människan format eller påverkat i stort sett alla livsmiljöer. Vårt ansvar för god planering har därför aldrig varit större.

Vi behöver därför också förstå och planera för vår egna lekfulla natur.

Barns lek försiggår överallt och behöver inga påkostade lekredskap. Foto: Lena Jungmark.

Stadsplanering för lek under 150 år

Med biltrafikens framväxt under 1900-talet förlorade barn successivt sin rörelsefrihet. Det blev allt svårare för barnen att utvidga sina revir och fortsätta hitta spännande lekmiljöer i takt med att de blev äldre.

Sättet vi värderat och planerat för barns utelek hänger tätt samman med samhällsutvecklingen i stort. Vid den stora befolkningsomflyttningen runt förra sekelskiftet lekte stadens barn på gator och bakgårdar. Staden byggdes för och av vuxna. Under decennierna därefter ökade intresset för lek och planering av lekplatser blev viktigt. Idag ifrågasätts behovet av yta för lek av kostnadskäl och nya högexploaterade stadsdelar byggs med lekplatser som är så små att de bara kan sägas ha ett symbolvärde.

Motiven för att anordna lekplatser har sett olika ut under 150 år. De tidigaste lekplatserna skapades med tanke på friluftsliv och syftade till fysisk aktivitet och social träning. Under mitten av 1900-talet blev lekplatser en del av den goda bostadsmiljön och gav samtidigt möjlighet till en stunds barnpassning. Planering som gjorde det möjligt för barn att självständigt röra sig mellan bostad, skola och kompisar nådde sin höjdpunkt under 70-talet. Idag driver markpriser och planeringsideal fram nya stadsdelar där barns rörelsefrihet och behov av spännande lekmiljöer glöms bort. I dagens debatt framhålls åter nyttoaspekten av lek. Barns brist på rörelse är på väg att bli ett folkhälsoproblem.

Tidslinje

På kommande sidor visas hur familjepolitik, stadsplaneideal och lekplatser påverkat planering och utformning av lekplatser under de senaste 150 åren.

För 50-talets hemmafruar var lekplatsen en viktig mötesplats. Foto: Karl Heinz Hernried/Nordiska Museet.

Kvartersstadens ideal råder och gatunätet har en hierarkisk uppbyggnad. Den stora inflyttningen till städerna skapar problem eftersom barn leker på gårdar och gator. Regler och disciplin diskuteras, liksom att ordna särskilda och säkra platser för barn att vistas på. De tidigast kända förslagsritningarna för lekplatser finns i Lund där övergivna lertakter föreslås bli friluftsområde med skridskobana.

1870

75 procent av Sveriges befolkning bor på landsbygd och 25 procent i stad. Författaren och pedagogen Ellen Key publicerar stridsskriften *Barnets århundrade* som beskriver barns usla levnadsvillkor. Lek ses som ett led i uppfostran – men samtidigt poängteras barns behov av att få leka ifred. Skriften översätts till 26 språk.

50 procent av alla kvinnor lönearbetar på hel- eller deltid. Den ökande bilismen möts med trafikundervisning för barn.

Grannskapsenheter är det rådande stadsbyggnadsidealet. Bostadshus byggs med tre eller fyra våningar och närhet till service och skola. Staden decentraliseras. Lekplatser anläggs vid bostäder och parker. Nya former av lekplatser prövas: skulpturlek och bygglek med Skrammellegepladsen i Emdrup, Danmark, som förebild. Kvinnor föder i genomsnitt 2,7 barn varav 0,3 barn statistiskt sett dör i spädbarns ålder.

De första lekplatserna anläggs i Stockholm, Göteborg, Jönköping och Lund. Lekplatserna utformas med inriktning på friluftsläk och idrott. Kvinnor föder i genomsnitt drygt fyra barn, men alla överlever inte. I genomsnitt dör ett av barnen redan som spädbarn.

Trädgårdsstadens ideal råder och där leker barnen på gator och i trädgårdar. I nya bostadsområden börjar lekplatser planeras utifrån tanken att barn ska få leka under trygga förhållanden och under uppsikt från bostaden. 40 procent av kvinnorna lönearbetar på hel- eller deltid. Införandet av en allmän pensionsförsäkring gör att barn inte längre ses som en försäkring inför ålderdomen.

Funktionalismens genombrott sker med Stockholmsutställningen. Högre hus ska ge större fria ytor utomhus med bland annat lekplatser. Den första parkleken med pedagogisk personal öppnar i Observatorielunden i Stockholm. Plaskdammar anläggs och bidrar till att förbättra hygien efter som rinnande vatten saknas i många bostäder. Lekplatsen anses ha en socialt utjämnande funktion för de barn som vistas i staden under sommaren. Begreppet hemmafru etableras – en ny kvinnoroll formas som utgår från att mannen är försörjare.

43 procent av Sveriges befolkning bor på landsbygd, 57 procent i stad. 33 procent av alla kvinnor lönearbetar på hel- eller deltid, men bara en procent av barnen är inskrivna i barnomsorg. 1958 anordnar FN en internationell konferens i Stockholm om lek och lekplatser.

1880

1890

1900

1910

1920

1930

1940

1950

Bostadskrisen löses med det så kallade miljonprogrammet åren 1965–1972. Höga skivhus och punkthus byggs i industriell skala utanför stadens centrum. Trafikseparering blir lösningen på ökande privatbilism. Rymliga men schematiskt utformade lekplatser anläggs på bostadsgårdar och i parker. Barns rörelsefrihet är stor. Forskare intresserar sig för hur barn använder sin utemiljö, hur de rör sig och vad de gör. Göteborg får sin första bygglekplats.

Tätt och lågt är rådande stadsbyggnadsideal. Nya bostadsområden byggs i hamn- och industriområden. 1987 införs PBL, Plan- och bygglagen, och kommunerna får planmonopol. Tidigare statliga normer för lekplatsers placering, storlek och innehåll försvinner. Lekplatser anläggs men på mindre yta än tidigare. Utbudet av prefabricerade lekredskap ökar. Det tidigare stora intresset för barns lek mattas av. Barnmiljörådet ersätter Lekmiljörådet och blir en egen myndighet.

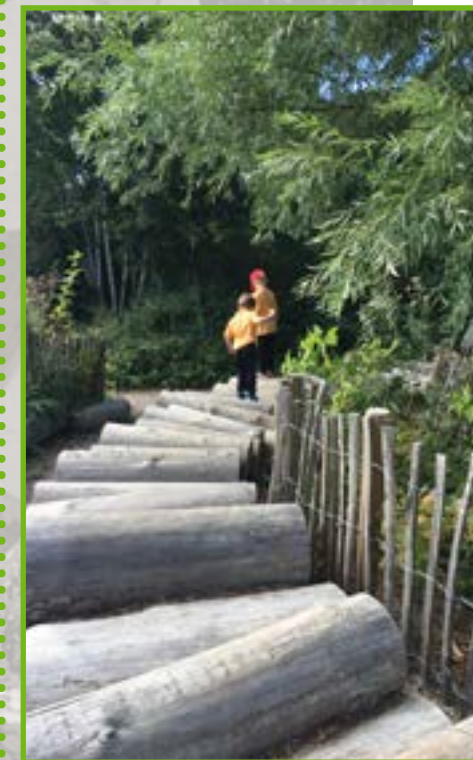
Ekosystemtjänster förs fram som begrepp och metod för att bygga hållbara städer. Samtidigt byggs nya stadsdelar med hög exploatering där park- och lekytor minimeras. De små lekytorna driver fram slitagetåliga konstmaterial av gummi och plast. 15 procent av befolkningen bor på landsbygd, 85 procent i stad och 85 procent av barnen är inskrivna i kommunal barnomsorg. 2015 publicerar Boverket riktlinjer för lekyta på skola (30 m²) och förskola (40 m²). 2019 konstaterar SCB att lekytan på skolgårdarna minskat med 4 m² per barn under åren 2014–2017.

Barnkonventionen blir en del av svensk lagstiftning. Forskningsstudier från SLU (2022) visar att hälften av de kommunala lekplatserna försvunnit på 25 år. Regeringen tillsätter 2020 kommittén FrämjaFys som föreslår åtgärder för att förbättra barns och ungas hälsa genom ökad fysisk aktivitet. Lekotop lanseras som ett nytt begrepp där leklandskap får sin slutgiltiga design under byggprocessen och utformas i samklang med naturmaterial och växtlighet.

Många lekplatser anläggs med standardutrustningen gungor, sandlåda, klätterställning och rutschkana. Ett statligt Lekmiljöråd inrättas med politiker och sakkunniga för att förbättra barns lekmiljöer. 55 procent av kvinnorna lönearbetar på hel- eller halvtid, men bara tio procent av barn under sju år är inskrivna i någon form av barnomsorg 1975. Den införda föräldraförsäkringen 1974 öppnar för både pappor och mammor att vara hemma med barnen. Förskolelagen 1975 ålägger kommunerna att anordna kostnadsfri förskola för sexåringar samt att bygga ut barnomsorgen.

Barnmiljörådet ersätts med Barnombudsmannen 1993 som en följd av att Sverige ratificerat FN:s konvention om barns rättigheter. Fokus på lek ersätts av juridiska, sociala och medicinska frågor. 1999 publiceras en EU-standard för prefabricerade lekredskap som får stort genomslag och tonvikten läggs på säkerhetsfrågan. Forskare börjar intressera sig för barns egna upplevelser och barndoms-sociologi introduceras. Förskolan får sin första läroplan.

Blandstaden och den hållbara staden förs fram som ideal med en vision om att kombinera grönska och tät bebyggelse. Barns lekytor minskar. Forskningen börjar inrikta sig på barns rörlighet i staden och kopplingen mellan barns hälsa och rörelse. Kvinnor föder i genomsnitt 1,75 barn och spädbarnsdödligheten är i princip noll. SLU Tankesmedjan Movium får 2006 en nationell samordningsuppdrag från regeringen kring barns och ungas utemiljö.

1960

1970

1980

1990

2000

2010

2020

Tim Gills analys av barns minskade rörelsefrihet under fyra generationer, applicerad på Malmö. Grafik: Form/Design Center.

Barns och ungas rörelsefrihet minskar

Barns och ungas möjligheter att röra sig fritt har minskat dramatiskt det senaste århundradet. Biltrafik och ökande oro är två viktiga förklaringar.

Tim Gill, barnrättsaktivist i England, har beskrivit utvecklingen genom att ge exempel från sin egen familj i Sheffield. På 1920-talet fick hans far som åttaåring och på egen hand gå nästan en mil genom hela Sheffield för att fiska. Tim Gill fick som åttaåring på 1950-talet gå 1,5 kilometer ut i skogen och leka. Hans dotter fick

som åttaåring på 1970-talet gå 800 meter till simhallen. Hans barnbarn som är åtta år på 2010-talet får bara gå till slutet av gatan utan vuxet sällskap, ungefär 300 meter.

Denna utveckling är generell över hela västvärlden och beror till stor del på den ökade biltrafiken, brist på säkra gång- och cykelvägar och föräldrars upplevda oro. Detta gör att närmiljön vid hem, skola och förskola blir mycket betydelsefulla utemiljöer för barn och unga.

Hemmabygda trappsteg på ett klätterträd skapar spänning för modiga. Foto: Stockholmskällan.

Lek ska vara utmanande

Barn måste få utveckla sitt omdöme och sin känsla för vad den egna kroppen förmår. Det gör de genom lek som erbjuder lagom stora utmaningar.

Lekmiljöer som erbjuder utmaningar blir alltmer sällsynta i den urbana miljön. Vi lever i en orolig tid och i ett samhälle där säkerhet blir en allt viktigare fråga. Det är som om vuxensamhället inte längre kan acceptera att barndomen kantas av viktiga erfarenheter som också kan

medföra skrubbsår och en och annan stukad fot.

1999 kraftsamlade EU för att ställa samman rekommendationer för hur lekplatsutrustning och lekplatsutformning bör se ut för att förhindra allvarliga olyckor. Rekommendationerna baserades på olycksstatistik och togs fram för att kunna köpa och sälja lekutrustning inom EU. Efterhand har de fått en status som liknar den som styrdokument har. Med EU-rekommendationerna som grund besiktigas säkerheten på

lekplatser och lekredskap både av kommuner och andra fastighetsägare.

Egenhändigt byggda och utformade lekmiljöer får ofta underkänt i säkerhetsbesiktningar. Det kan exempelvis vara brister i det stötdämpande underlaget eller i mått mellan lekredskap. Rädslan för att stå med ansvaret för eventuella skador och olyckor har fått många fastighetsägare att backa med följden att lekredskap och lek-områden ibland tas bort.

Verkligt farliga platser, lekredskap och situationer är det ingen som önskar. Sådant ska självklart åtgärdas. Att fastna med en snodd från jackan i en trasig rutschkana kan få ödesdigra konsekvenser och är ingenting barn kan förutse. Andra risker är däremot uppenbara – klättrar man högt kan man trilla ner, det förstår varenda unge, och anpassar leken därefter.

Lek handlar i grunden om annat än säkerhet. Ett begrepp som lyfter en avgörande aspekt i lekmiljön är lekvärdet. Finns det inget lekvärde i de lekmiljöer man anlägger – ja då är det faktiskt meningslöst att bygga dem. Saknas lekvärdet går barnen någon annanstans och leker.

Bubbelplastbarn och *helikopterföräldrar* är nya ord som å ena sidan beskriver barn som skyddas från allt, och å andra sidan föräldrar som oroligt kontrollerar att barnet inte utsätts för någon fara. Att oro sig är mänskligt och naturligt, men får inte

gå till överdrift. När föräldrar känner sig rädda för att bli betraktade som vårdslösa, och pedagoger i skolan oroar sig för att bli ställda inför domstol, har något gått över styr. Då går oron ut över barnets utveckling till en självständig och omdömesgill människa. Oro hos föräldrar, pedagoger och fastighetsägare driver fram ännu fler certifierade lekprodukter och nya former av yrkesutövare som kontrollerar säkerhet.

Kanske ska denna oro istället rikta sig mot att barn i staden idag förlorar möjligheterna att utveckla sin fysik, sin kroppsmedvetenhet, sitt självförtroende och omdöme.

Spännande att prova riktiga verktyg. Foto: Titti Olsson.

Forskning om vikten av att ta risker

Alla barn ska ha möjlighet att under trygga former söka spänning i leken. En bra utemiljö bjuder in barn att springa, klättra, krypa och kana. Med många bra platser blir det lätt för barnen att växla mellan rofyllda stunder på en lugn och trygg plats och fartfyllda förlopp där hela lekmiljön används.

Typiskt för lek utomhus är att den är öppen och flexibel. Då är det lättare för barn att leka tillsammans även om de har olika ålder, intresse och förmåga, något som forskaren och miljöpsykologen Fredrika Mårtensson vid SLU visar i sina studier.

Elin Beate Sandseter, forskare och professor vid DMMH, Trondheim i Norge, har intervjuat förskolebarn om deras lek utomhus. Hon har identifierat att barnen

söker upp möjligheter att få

- utforska höjder (klättra, hoppa, balansera)
- uppleva hög fart (springa, gunga, glida, cykla, skejta)
- utforska sina gränser för vad som är farligt (klättra, möta element som is, eld, vatten)
- testa vanliga verktyg (tälja, hugga, såga)
- kämpa (fajtas, tävla, brottas)
- testa att vara på egen hand (gömma sig, dra sig undan).

Barnen beskriver hur det pirrar i magen när de med lite skräckblandad förtjusning antar fysiska utmaningar och provar sitt mod i relation till vuxna och kompisar. Även de enklaste formerna av kojbygge är en viktig aktivitet för att barn ska kunna börja ta plats i världen, visar forskaren Maria Kylin, SLU, i sina studier.

Barn i Ängelholm samtalar med kommunstyrelsens ordförande om ett nytt stadshus i staden. Foto: Lena Jungmark.

Barn har rätt till lek

Barnkonventionen är ett rättsligt bindande internationellt avtal som slår fast att barn är individer med egna rättigheter, inte föräldrars eller andra vuxnas ägodelar. År 2020 blev barnkonventionen lag i Sverige.

Barnkonventionen innehåller 54 artiklar som alla är lika viktiga och utgör en helhet. Den är skriven så att den gäller alla barn i världen. Det krävs att varje land tolkar och skapar rättspraxis kring artiklarna för att skrivningarna ska få genomslag och göra skillnad.

Barnkonventionen kan bli en ny ingång för dem som planerar staden. Barns rättigheter till goda platser för lek har hittills inte hörtsammats som argument i debatten om exempelvis förtätning av staden. Istället betraktas barns behov av utrymme som ett särintresse som läggs till när andra planeringsförutsättningar tillgodosetts.

Trafik och parkering, till exempel, har oftast högre prioritet än att barn får en sammanhängande lekyta från bostad till skola.

Barnkonventionen säger ingenting om platsen för lek. Men utifrån den kunskap vi har idag om de fysiska och psykiska vinster som följer av att vistas och röra sig utomhus bör lekmiljöer i det fria komma högt upp på agendan.

Hur barnkonventionens artikel 31 och allmänna kommentar 17 kan ge stöd i arbetet med att planera barnvänliga städer återstår att se. Det finns idag få prejudicerande rättsfall där barnkonventionen prövats rättsligt gentemot andra intressen.

Miljööverdomstolen har hittills inte tillmätt barnkonventionen någon större betydelse i fall som rör detaljplaner och yta för förskola. Framtiden får utvisa vilken roll barnkonventionens skrivningar kan få gentemot andra samhällsintressen.

Artikel 31

Som stöd för artikel 31 har barnrättskommittén publicerat en allmän kommentar nr 17 som definierar vad lek är:

Barns lek omfattar alla beteenden, aktiviteter eller processer som initieras, kontrolleras och struktureras av barnen själva. Lek äger rum närhelst och varhelst tillfälle ges.

Omvårdare kan bidra till skapandet av miljöer där lek äger rum, men lekandet i sig självt är inte obligatoriskt, utan drivs av inneboende motivation och utförs för sin egen skull snarare än som ett medel att nå ett mål. Lek innefattar självbestämmande samt fysisk, psykisk eller

emotionell aktivitet, och kan ta sig oräkneliga former, antingen i grupp eller individuellt. Dessa former förändras och anpassas under barndomens gång.

Nyckelegenskaperna i lek är nöje, osäkerhet, utmaning, flexibilitet och icke-produktivitet. Tillsammans bidrar dessa faktorer till njutningen i leken och därmed till motivationen att fortsätta leka. Lek anses ofta inte vara nödvändig, men kommittén framhåller återigen att det är en grundläggande och livsviktig dimension av barndomens nöje, samt en avgörande del av den fysiska, sociala, kognitiva, emotionella och andliga utvecklingen.

Vuxna kan göra det möjligt för barn att uttrycka sig genom kreativitet. Guldängens bygglek, Malmö. Foto: Lena Jungmark.

Bildförteckning

Omslagsbild: Tranebergsången, Traneberg, Stockholm.

Foto: Petersens/Stockholmskällan.

Bild sidan 4: Kvastmakarbacken, Södermalm, Stockholm, 1903. Foto: Stockholmskällan.

Bakgrundsbild sid 4-7: Leksulptur. Foto: Karl Heinz Hernried/Nordiska Museet.

Bild sidan 7: Lekotop, Örebro, 2022. Foto: Titti Olsson.

Innehållet i faktabladet baseras på utställningen LEK! som visades på Form/Design Center 2019. Utställningen producerades av Form/Design Center, SLU Tankesmedjan Movium och Boverket.

Om författaren

Lena Jungmark är landskapsarkitekt och sedan 2018 koordinatör för frågor som gäller barns och ungas utemiljö vid SLU Tankesmedjan Movium.

TANKESMEDJAN
MOVIUM

